

Həmid Araslı və türk-müsəlman xalqları ədəbiyyatı

(Əvvəli ötən sayımızda)

Nizami Gəncəvi Hindistan haqqında daha ətraflı məlumat verib. O, "Yeddi gözəl"də Hindistanı mədəni ölkələrdən biri kimi xatırladı və hind şahzadəsinin nağlılığını verib. "Xosrov və Şirin"də "Pançatanradan" ("Kəlilə və Dimnə"dən) istifadə edib. Şair "İsgəndərnamə" qəhrəmanını Hindistana da aparıb, oranın təbiəti, filosofları və təbiblərindən danışdı. Hind fəlsəfəsi ilə yunan fəlsəfəsini qarşılaşdırıb, üstünlüyü hind fəlsəfəsinə verib. Nizami "Xəmsə"si əsasında ilk kitab Hindistandan çıxıb. Əmir Xosrov Dəhləvi "Xəmsə"sində hər poemanı Nizamının adı ilə başlayıb, adı ilə bitirib. O, Əfzəldin Xaqani Şirvani və Mücirəddin Beyləqani-ni də yüksək qiymətləndirib. Dəhləvinin əsərləri Füzulinin də diqqətini cəlb edib. "Ənisül-qəlb"də onu xatırlayıb.

Azərbaycan-Hindistan əlaqələri XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəlində, Əkbər Şahın vaxtında daha çox güclənib. Bir çox Azərbaycan şairi, ədib və alimləri Hindistana gedib, qiymətli əsərlərini orada yaratdılar. Məsihi, Saib Təbrizi, İbrahim Ordubadi uzun illər Hindistanda yaşayıb, bir çox əsərlərini burada yazıblar.

Cahanşah dövründə Məmməd Saleh Təbrizi, Şərəfəddin Təbrizi Hindistana gedib, Benqaldı yaşayıblar. Kəmaləddin Mir Hüseyn də yaradıcılığını Hindistanda davam etdirib. Mirzə Sadiq Ordubadi Dəgön şəhərində yaşayıb, Nizami şahın sarayında olub. Mahmud bəy Füsuni, Qasım xan Təbrizi, Kəlbəli Təbrizi, Lütfi Təbrizi, Məbdü, Əbdüləli Məhvi, Hacı Müzəffər Təbrizi, Məmməd Hüseyn Mə-lum Kəşmirə gedib, orada yaradıcılığını davam etdirib, - H.Araslı belə məlumat verib.

Mirzə Məhəmməd Münşi Təbrizi hind dilində yazıb-yaradıb. Hacı Ordubadi də Hindistanda yaşayıb. XVI-XVIII əsrlərdə Hindistan təzkirələrində Azərbaycan yazıçıları, habelə, Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli, Saib Təbrizidən bəhs edilir.

XVIII əsrdə Nadir şah dövründə Mirzə Abutalıx xan Təbrizi, Arif təkəllüslü Abdulla Təbrizi Benarisdə yaşayıb. XIX əsrdə Fıruqi Təbrizi də Hindistanda olub. XVIII əsrdə hind abidəsi "Pançatandra" Azərbaycan dilinə tərcümə edilib və s.

XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Zeynəlabidin Şirvani üç əsərində Hindistan şəhərini, məişətini təsvir edib. O, hind xalqının tarixini, fəlsəfəsini, adət-ənənəsini, əfsanə və rəvayətlərini ətraflı qələmə alıb. M.F.Axundzadə də ölkənin tarix və fəlsəfəsinə bələd olub, Hindistan alimləri ilə məkətblaşdı. Səməd Vurğun hindlilərin taleyindən bəhs edib, "Buruqlar səltənəti" poemasında Rabindranat Taqordan parçalar verib. Həmid Araslı "Azərbaycan və Hindistan xalqları arasında mədəni əlaqələrin tarixindən" məqaləsini Hindistanın respublika elan edilməsi münasibətilə qələmə alıb.

Həmid Araslının türk-islam dünyasından araşdırma obyektini etdiyi daha bir ədəbi şəxsiyyət Tofiq Fikrətdir. Alim Tofiq Fikrət poeziyasının humanizmini, fərdi üsübünü və elmi-tənqidi nəşrini nəzərdə tutaraq şairin 100 illiyi münasibətilə "Tofiq Fikrət və Azərbaycan ədəbiyyatı" məqaləsini qələmə alıb. Tədqiqatçı yazır: "Fikrətin təsiri, Türkiyənin xaricində onun yaradıcılığına verilən dəyər hələlik ətraflı tədqiqatdan kənar qalmaqdadır". "Bu böyük insanpərvər şairin zəngin və mənalı yaradıcılığı yalnız türk xalqı üçün deyil, bütün bəşəriyyət üçün dəyərli olduğundan bir çox ölkələrdə, o sıradan sovet ittifaqında, xüsusilə Azərbaycanda bu doğum günü məhəbbətlə qeyd ediləcəkdir".

Azərbaycan ziyalılarının çox oxuduqları türk sənətkarları Namiq Kamal, Ziya Paşa, Rəcəzadə Əkrəm, Əbdülhəq Həmid, Rza Tofiq, xüsusilə, Məhmət Əmin və Tofiq Fikrət olub. Azərbaycanda Rəşad Nuri, Xalidə Ədib, Nazim Hikmət, Əziz Nesin, Yaşar Kamalı tanımayan yoxdur.

Tofiq Fikrətin Azərbaycan mətbuatında şeirləri ilk dəfə 1906-cı ildə "Füyuzat" jurnalının ikinci nömrəsində nəşr edilib. Əli bəy Hüseynzadə şairin poeziyasına bə-

yük qiymət verib. Sənətkarın adı 1912-ci ildən dərs kitablarına salınıb, orta məktəbdə tədris edilib. Şeirləri Abdulla Şaiqin "Gülzar", Fərhad Ağazadənin "Ədəbiyyat məcmuəsi" ndə verilib. H.Cavid, M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq, C.Cabbarlı, M.Müştəfiq, S.Vurğun Tofiq Fikrət poeziyasının zəngin ənənələrindən faydalanıb.

Tofiq Fikrət yalnız Türkiyədə deyil, Yaxın Şərq ədəbiyyatında mühüm rol oynayıb, poetikasının təsiri özbək, türk-mən, tatar, başqırd, habelə, XX əsr fars ədəbiyyatı, Mirzadə Eşqi, İrəc Mirzə və Arif Qəzvinini yaradıcılığında özünü hiss etdirib, alimin qənaəti belədir.

Həmid Araslı türk-müsəlman birliyi, qarşılıqlı əlaqə məsələsində Mirzə Ələkbər Sabirin də əhəmiyyətli rolunu görüb, şairin 100 illiyi münasibətilə "Sabir və Şərq ədəbiyyatı" məqaləsini yazıb. Göstərib ki, görkəmli lirik və satirik sənətkar Azərbaycan klassikləri ilə bərabər, Firdovsi, Xəyyam, Sədi, Hafiz və Caminin əsərlərini dərinləndirib, onlardan tərcümələr edib.

Tədqiqatçı-alim M.Ə.Sabiri Azərbaycan, İran, Özbəkistan, Türkmənistan və Tataristanda yeni satirik şeirin nümayəndəsi, M.Möcüz, Ə.Nəzmi və Ə.Qəmküsüri isə M.Ə.Sabir ədəbi məktəbinin davamçıları kimi qiymətləndirib.

M.Ə.Sabir Namiq Kamal, Mahmud Əkrəm, Tofiq Fikrət poeziyasını öyrənib, İran məşrutə hərəkatı, 1905-ci il Türkiyə inqilabı, Buxara, Tataristan və Qazaxıstanda hadisələrə münasibətini ifadə edib. Lahuti M.Ə.Sabirin təsiri ilə yeni məzmunlu şeirlər yazıb, Əşrəf Gilani satirik sənətkarın şeirlərini fars dilinə tərcümə edib, ona nəzirələr yazıb.

Həmid Araslı bildirib ki, "Hophopname" Özbəkistanda oxunub, "Muştu" satirik jurnalı Sabir şeirindən qidalanıb, onlara nəzirələr yazılıb. Türkmənistandakı "Tohmaq" məcmuəsi ətrafında satirik şairlər toplanıb. Türkiyədə M.Ə.Sabir şeirinə nəzirə yazılışı 1909-cu ildən başlanıb, "Qaragöz" adlı satira jurnalı M.Ə.Sabir üslubuna həssas olub. Alim hesab edib ki, "türk mətbuatı geniş tədqiq olunsun, Sabir yaradıcılığının Türkiyə ədəbiyyatı üzərində təsiri aydınlaşdırıla bilər".

Görkəmli füzulşünas Həmid Araslı Füzuli irsi ilə daha dərinlən məşğul olub, "Böyük Azərbaycan şairi Füzuli" adlı qiymətli monoqrafiyasını yazıb, Füzulinin öyrənilməsi tarixini, füzulşünaslıq haqqında tədqiqatları, habelə Füzuli və dünya ədəbiyyatını izləyib.

Alimin "Füzuli ərəb tədqiqatında" məqaləsi ərəb alimi Hüseyn Mucibin "Qədim türk şeirinin əmiri Bağdadlı Füzuli" kitabı (1967) haqqındadır. Əsər 2 hissədir. I hissə Füzulinin tədqiqat tarixi, dövrü, türk, fars, ərəb ədəbiyyatı ilə bağları, ədəbi mühit, əqidəsi, məzhəbi, sufizmi, dili, şəxsiyyəti və müasirləri ilə bağlıdır. II hissədə şairin ədəbi irsi araşdırılıb, türkdilli "Divan"ından, qəsidə, qəzəl və rübailərindən, "Bəngü-Badə", "Leyli və Məcnun", "Hədəsi-ərbəin" əsərlərindən, farsca tərkübbənd, saqınamə və qəsidələrindən, "Divan", "Ənisül-qəlb" və müəmmaların dan məlumat verilib.

Araşdırmada "Şikayətnamə", məktublar, "Leyli və Məcnun", "Hədəqətüs-südə" və "Divan"ına yazılmış müqəddimədə bəhs olunub. Farsca nəsr əsərləri kimi "Divan"ın müqəddiməsi, müəmmalarının müqəddiməsi, "Səhhət və Mərəz", "Rindü-Zahid" əsərləri göstərilib.

Həmid Araslı əsərin təsvir və təhlilini verib, çatışan və çatışmayan cəhətlərini göstərib. Ərəb aliminin türk alimlərindən, onların Füzuli haqqında tədqiqatlarından geniş bəhrələndiyini bildirib. Alim iradlarını da göstərib: "Füzulinin yaradıcılığı haqqında aparılan zəngin tədqiqatın, nəşr edilmiş cildliyin və farsca şeirlərin ərəb aləminə məlum olmaması bu qiymətli kitabın ciddi nöqsanıdır". Həmid Araslıya görə, Hüseyn Mucib Füzulinin ərəbdilli şeirlərinin ərəb ədəbiyyatında tutduğu mövqeyidə lazımınca qiymətləndirə bilməyib, ərəbcə şeirlərinin aşağı səviyyədə olduğunun söyləyib. Həmid Araslı: "Füzuli-

nin mövcud ərəbcə şeirlərini klassik ərəb şeiri ilə deyil, onunla müasir olan iraqlı ərəb şairlərinin əsərləri ilə müqayisədə düzgün fikir söyləmək olar", - qənaətini ifadə edib.

Tədqiqatçı əsərin uğurlu cəhətlərini göstərib. Fars klassiklərindən Sədi, Hafiz, Rudəki və Firdovsi haqqında araşdırmaları, Y.E.Bertelsin "Fars ədəbiyyatı tarixi" əsərini oxuduğunu, özbək ədəbiyyatını türk mənbələri əsasında öyrəndiyini bildirib. Həmid Araslı Hüseyn Mucibin "Qədim türk şeirinin əmiri Bağdadlı Füzuli" tədqiqatını Füzulşünaslığa faydalı xidmət hesab edib.

Alimin Füzuli haqqında bir məqaləsi də türk alimi Hasibə Mazioğlunun "Füzuli-Hafiz" (1956) adlı doktorluq dissertasiyası ilə bağlıdır. Əsər giriş və 3 fəsildən ibarətdir. Girişdə Hafiz və Füzuliyə qədərki İran və türk ədəbiyyatındakı qəzəl janrının inkişafından bəhs edilir. I fəsil Füzuli "Divan"ının təhlilini, şairin bədii dili, vəzn, qafiyə xüsusiyyətlərinə, II fəsil Hafiz "Divan"ının təhlilini, fəlsə-

fə və əxlaqi görüşlərinə, dil, vəzn və qafiyə xüsusiyyətlərinə, III fəsil Füzuli və Hafiz "Divan"larının müqayisəsinə, şairlərin həyatı və dövrlərinə, dini etiqad və fəlsəfi görüşlərinə, məhəbbətə münasibətlərinə, Füzuli və Hafiz şeirlərinin bədii cəhətdən müqayisəli analizlərinə həsr edilib.

Kitabda Həsənoğludan Füzuliyə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər salınıb, Azərbaycan ədəbiyyatının müstəqilliyi, Şərq və Qərb türkcəsindən fərqliliyi, Türkiyə təzkirəçilərinin Füzulinin dil və üslubuna orijinal baxışı düzgün izah olunub, - H.Araslı bu qənaətdədir. Alim şərh və izahlarında obyektivliyə çalışıb, analizlər aparıb, əsasən təqdir etdiyi əsərdə qüsurları da qeyd edib, bildirib ki, "lakin müəllif elmi prinsipi əsaslanmadan Azərbaycan və türk "Divan" müəlliflərinin yaradıcılığını klassik İran ədəbiyyatının təsirində göstərməyə çalışmışdır". Halbuki bu, İran və Azərbaycan ədəbiyyatının qarşılıqlı təsirinin nəticəsi olmalıdır. Aydınlaşdırıb ki, fars dili Yaxın Şərq ədəbiyyatı üçün məcburi olduğu üçün fars ədəbiyyatının türk xalqlarına təsiri də təbii, türk xalqlarının da fars ədəbiyyatına təsiri labüddür idi. Bu mənada Füzulinin İran ədəbiyyatının təsiri ilə izah etmək düzgün olmazdı. Alimə görə, Hasibə Mazioğlu Füzulinin təsəvvüfdən ayrılıb, Füzuli məhəbbətini real, insani həyatla bağlı izah edib, onun təsəvvüf və ilahi eşqdən uzaq olduğunu bildirib. Lakin uğurludur ki, alim Füzuli dilini Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında bir mərhələ hesab edib.

Həmid Araslı Hasibə Mazioğlunun elmi mülahizələrinin yanlışlarını da göstərib. Bildirib ki, tədqiqat elmi-tənqidi mətnlər əsasında aparılmayıb. Alim hesab edib ki, Əli Nəhad Tərlanın çap etdiyi "Divan" Ə.Gölpınarlı nəşrindən (1948) daha düzgün, daha elmidir. Füzuli və Hafiz müqayisələrində yanlışlar vardır. Mü-

əllif Füzuli şeirinin mövzu etibarilə Hafiz şeirindən məhdud olduğunu iddia edib. Həmid Araslı isə fərqi göstərərək: Hafiz bir "Divan" müəllifi, Füzuli isə "Divan"lar müəllifi kimi tanınıb. Füzuli Şərq ədəbi mühitində seçilib, bədii irsi lirik, epik və fəlsəfi mövzularda olub, mövzu-məzmun baxımından zənginlik ifadə edib. Qənaəti bu olub ki, Füzuli yaradıcılığını "Divan" çərçivəsində başa düşmək düzgün olmaz. Hasibə Mazioğlu Füzuli haqqında sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığında tədqiqatlardan istifadə etməyib, Füzulinin əsərinin yalnız 1944-cü il Bakı nəşrini göstərərək, bir sıra elmi məlumatı təkrar edib, bununla belə, müəllifin əsəri Füzuli yaradıcılığının tanınmasında faydalı addım olub, - deyərək füzulşünas-alim qeyd edib.

Görkəmli ədəbiyyatşünasın "Ədəbiyyat tariximiz haqqında yeni əsər" məqaləsi "Varlıq" jurnalının nəşri və baş redaktoru doktor Cavad Heyət jurnalında çap etdiriyi məqalələr, 1979-cu ildə Tehranda ana dilində "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış" adı ilə nəşr etdiriyi kitab münasibətilə yazılıb. Müqəddimə doktor Həmid Nitqindir.

Cavad Heyət ərəbdilli, farsdilli şairlər haqqında məlumat verib, "Azərbaycan türkcəsinin tarixinə qısa bir baxış" - giriş yazıb, birinci baxışda Həsənoğlu, "Qisse-yi-Yusif" müəllifi Əli, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Şah Qasım Ənvar, Şeyx Əlvən Şirazi, Nəsimi, Həqiqi, Həbib və Xətəidən, ikinci baxışda Füzulidən (qüsurları: Bakıda nəşr olunmuş dörd cildliklə və monoqrafiya ilə tanış olmayıb, ən qədim "Divan", "Mətləül-etiqaq"ın Bakı nəşrini görməyib, "Rindü-Zahid", "Səhbətül-əsmar"ın adını çəkməyib), üçüncü baxışda "Təhfeyi-Sami", "Məcmül-xəvas", "Əhdi Bağdadi" təzkirələri və oradakı Azərbaycan şairlərindən, (Saib Təbrizi və Qövsü Təbrizi) geniş danışdı, Qövsinin 1958-ci il Bakı nəşrindən, "Seçilmiş əsərləri"ndən və müqəddimədən xəbərsiz olub.

Dördüncü baxışda Molla Pənah Vaqif, beşinci baxışda Molla Vəli Vidadi və Şirvan şairləri, Aciz, Əbdürrəhman Dərbəzoğlu, Arif və Salıkdən, altıncı baxışda Dəxil, Raci, Dilsuz, Qumri və Sərraf şeirindən, yeddinci baxışda Ləli, Heyran xanım, Xalxalı, Mirzə Mehdi Şukuhidən, səkkizinci baxışda Abbasqulu ağa Bakıxanov, İsmayıl bəy Qutqaşanlı, Mirzə Şəfi Vəzəh və Qasım bəy Zakirdən, doqquzuncu baxışda XIX əsrin ikinci yarısındakı ədəbiyyatdan, Mirzə Fətəli Axundzadədən, Seyid Əziz Şirvani, Xurşidbanu Natəvan və ədəbi məclislərdən, onuncu baxışda Azərbaycan mətbuatı, "Əkinçi" qəzeti və dramaturgiyanın inkişafından bəhs edib. Həmid Araslı kitabı həm də bəzi simaların yeni təqdimatına görə qiymətləndirib. Əsər farsca yazılıb. Kitabda Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Arif Ərdəbili, Marağalı Əvhədi, Əssar Təbrizi, Mirzə Əbdürrəhman Talıbov, Zeynəlabdin Marağayidən danışılmayıb, lakin Həmid Araslı əsəri ədəbi həyatımızın fərhəli hadisəsi hesab edib.

Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim, Əməkdar elm xadimi, akademik Həmid Araslı türk-müsəlman ədəbiyyatına aid mülahizə, rəy və məktubların da müəllifidir. Bu tarixi-ədəbi şəxsiyyət Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və problemləri məcrasında qiymətli tədqiqatların müəllifi olub, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və tarixçiləri sırasında görkəmli yer tutur. 11 fevral 2019-cu il tarixli Prezident Sərəncamına əsasən AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun 25 fevral 2019-cu ildə keçirdiyi elmi sessiyasında akademik İsa Həbibbəyli, Əməkdar elm xadimi Qəzənfər Paşayev, professorlar Şirindil Alışanlı, Fəridə xanım Əzizova, Paşa Kərimov və Əlizadə Əşgərlinin məruzələri də bu elmi həqiqəti bir daha böyan etdi. Ruhu şad olsun!

Əlizadə ƏSGƏRLİ,
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun
elmi işlər üzrə direktor müavini,
filologiya elmləri doktoru,
professor.